

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI VII.

2012. március 29–30.

Szerkesztette

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

prout antiqua Hungarica Dialectus usurpat
n incurrent, non tam ex incertitia, quam ex
quod ostenditur hoc modo: 1. Quia sci-
rant à se invicem literæ *i*, & *j*, naturâ, usu,
calem, hanc consonam esse & nuspiã apud
(nisi fortè deficientibus typis) usurpari *i*,
. Sciunt in octavo Præcepto tò *Ne lopj*, non
lopi: sic cætera *rágj*, *morogj*, *vakarj*, *kabj*,
in hoc modo pronunciarî: *rági*, *morogi*, *va-*
um est, nostram scriptionem nullatenus pa-
ioni Circum-Cassovianæ *adi*, *mondi*, *tapodi*,
uomodo fiant, vel debeant fieri, nos longè
& scire; quàm ii, qui nos & nobiscum no-
exponunt, qui sine fundamento judicant,

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2013

Lektorálták

B. Fejes Katalin
Bárth János
Csepregi Márta
Csontos Nóra
Forgács Tamás
Haader Lea
Kocsis Mihály
M. Korchmáros Valéria
Németh Miklós
Schirm Anita
Szabó József

© Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

Technikai szerkesztő
Sinkovics Balázs

A címlapon Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de orthographia* (1697)
című művének részlete látható.

ISBN 978-963-306-249-4

ABLATÍVUSZI HATÁROZÓRAGJAINK MIKRORENDSZERÉNEK VÁLTOZATAI A KÖZÉPMAGYAR KORI BOSZORKÁNYPEREKBEN

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

1. Ablatívuszi¹ határozóragjaink mikrorendszere

A magyar határozórendszer szembetűnő sajátossága az uráli alapnyelvből örökölt, illetve az uráli nyelvek tipológiai jellemzőjeként számon tartott irányhármasság (Korompay 1991: 287; Horváth 2003: 242; Nyirkos 2008). Alapnyelvi eredetű primer (hely)határozóragjaink közül az ablatívuszi funkciót az *-l* töltötte be. (Eredetének kérdéséről újabban: Nyirkos 2008: 161.)

A határozói funkciók bővülésének és differenciálódásának eredményeként e primer rag jelenik meg például a) a mód- és állapothatározó *-ul/-ül* ragjában, b) számos további – az ablatívuszi, illetőleg az essívuszi-modalisi funkcióra visszavezethető – egyedi keletkezésű ragban, illetve ragszerű elembe (pl. *-stul/-stül*, *-lan/-len*, *-lag/-leg*, vö. Korompay 1992: 365–7), c) a *honnan?* kérdésre felelő névutók *-ól/-öl* és *-ül* (*alól*, *mellől*; *mögül* stb.) megszilárdult ragjaiban, d) egyes *hol?* kérdésre felelő különböző szófajú szavak *-l*, *-öl*, *-ul*, *-ül* szintén ragszilárdulás formálta végződésében (*hol*, *elöl*, *alul*, *körül* stb.), továbbá a funkcionálisan szintén ide sorolható adessívuszi *-nál/-nél* ragban, e) az ablatívuszi típusú szekunder ragok hasonló végződésében. Eközben a primer ablatívuszi *-l* (> *-ul/-ül*, *-ól/-öl*, vö. MargL. „*bezprimmeul ... hozattatek*”, 1553: *Egről*, nyj. *Pécsül*, *Egrül*) rag már az ómagyar kor folyamán visszaszorul (vö. Korompay 1991: 288, 1992: 395).

Ablatívuszi testes határozóragjaink az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyar korban alakulnak ki *-l* ablatívus ragos önálló főnevekből. E ragos főnevek a grammatikalizációs folyamat során előbb deszemantizálódva névutókká válnak (e fázisban állapotlanok meg többek között fent említett két szótagú névutóink), majd a rövidülés és az agglutináció eredményeképpen (a sorrend eltérő lehet az egyes ragok esetében) alakulnak ki testes, egy szótagú ablatívuszi határozóragjaink (Korompay 1991: 306–8, 1992: 367–9; Sárosi 2003a: 170–1, 2003b: 370). A raggá válás utolsó fázisa egyes esetekben (az általunk vizsgált ragok közül a *-ból/-ből* esetében) a kései ómagyar korra tolódik ki (Korompay 1992: 368).

Ablatívuszi típusú határozóragjaink tehát: 1. a **delatívus**: **royolz* (vagy: **raňalz* > **royalz*) > *-ról* > **-ról/-ról**, 2. az **elatívus**: **beleül* > *-balól/-belől* > **-ból/-ből**, 3. a tulajdonképpeni **ablatívus**: **tüyülz* ~ **tübüls* > *-tül* > **-tül/-tül** (vö. ESz.).

E csoportba sorolandó még az ablatívus domesticorum: *-nól/-nöl* toldaléka, illetve hagyományosan ide tartozóként szokás említeni a comitativus-instrumentalis *-val/-vel* ragját is (Korompay 1991: 294). E két utóbbi vizsgálatától azonban eltekintek, a következő

¹ A névszóragozási paradigma „esetei”, azaz a ragos alakok funkciói latin helyesírással (vö. Korompay 1991: 303), míg a funkciócsoport gyűjtőnévként alkalmazott megjelölése magyar helyesírással szerepel.

megfontolások okán: 1. Mindkét rag keletkezése – ezzel összefüggésben bennük az *-l* primer ablativusrag jelenléte – máig vitatott (*-nól/-nöl*: Korompay 1991: 294–5; Bereczki 1996: 80; Rédei 1996: 133; Sebestyén 2002: 97; *-val/-vel*: Bereczki 2001; Hegedűs 2006; Juhász 2006; Honti 2007). 2. A *-val/-vel* rag funkcionálisan nem illeszkedik az ablatívuszi típusú ragok rendszerébe. 3. A *-nól/-nöl* 'éktől/éktől' családi helyhatározórag bár funkcionálisan a vizsgált ragcsoportba tagolódik, ugyanakkor a felhasznált forrásanyagban viszonylag ritkán bukkan fel. Másfelől feltehetően keletkezésétől fogva nyelvjárási kötöttsé-kötöttségű. (Ómagyar forrásainkban nem fordul elő, nyelvjárási kötöttsége a középmagyar kortól egyértelműen adathozható.) A teljes nyelvterületet érintő kutatásokba tehát nemigen vonható be. Mindazonáltal később, ahol erre a források lehetőséget adnak, érdemes lesz e határozóragot is vizsgálat alá venni, s rámutatni, hogy hangtanilag is beilleszkedik-e az ablatívuszi határozóragok rendszerébe, avagy e rendszertől függetlenül viselkedik.

Ablatívuszi határozóragjaink eredendően nem alkottak mikrorendszert. Közülük a delativus és az elativus etimológiailag középső nyelvállású magánhangzót tartalmazott: (**royolz* vagy **raŋalz* > *-ról* >) *-ról/-röl*, illetve (**beleül* > *-beleül* >) *-balól/-belől* > *-ból/-böl*, míg a tulajdonképpeni ablatívus ragja felső nyelvállású magánhangzóval fordult elő: (**tüyüls* ~ **tübüls* > *-tül* >) *-tül/-tül*. E ragok legkorábbi nyelvemlékes előfordulásai Árpád-kori szövegemlékeinkben: 1. (*-tül* ~) *-tül/-tül*: HB. *gimilcictul*, *gimilce tvl*, *gimilftwl*, *iften tvl*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*, ÓMS. *vylagum tvl*, KT. *kezdetuitul*, KTSz. *gukeritul*, *[ke]ralatul*; 2. *-beleül*: HB. *timnucebelevl*, ÓMS. *buabeleul*, KTSz. *mogzotbele[v]*, *ag[be]levl*; 3. *-ról/-röl*: KTSz. *[b]inucrevl*.

Ezen, alakilag egymástól igencsak különböző toldalékok – a helyesírási kép által nem mutatott, azonban minden valószínűség szerint már illeszkedő felső nyelvállású *-tül/-tül*, a nyilvánvalóan illeszkedő középső nyelvállású *-ról/-röl*, és a kétségtelenül nem illeszkedő, középső nyelvállású, még sokáig két szótagos *-beleül* – mikrorendszerré az ómagyar kor folyamán csupán funkcionális hatóerők eredményeként épülhettek. A funkcionális összekapcsolódás ugyanakkor a rendszer elemei között idővel alaki változásokat is indukált. (Nem elképzelhetetlen, hogy ez siettetette például a *belől* egyalakú névutó agglutinálódását, illetve „szabálytalan” illeszkedését, még a „szabályos” egy szótagúvá válás előtt. A kérdéshez lásd még: Sebestyén 2000.)

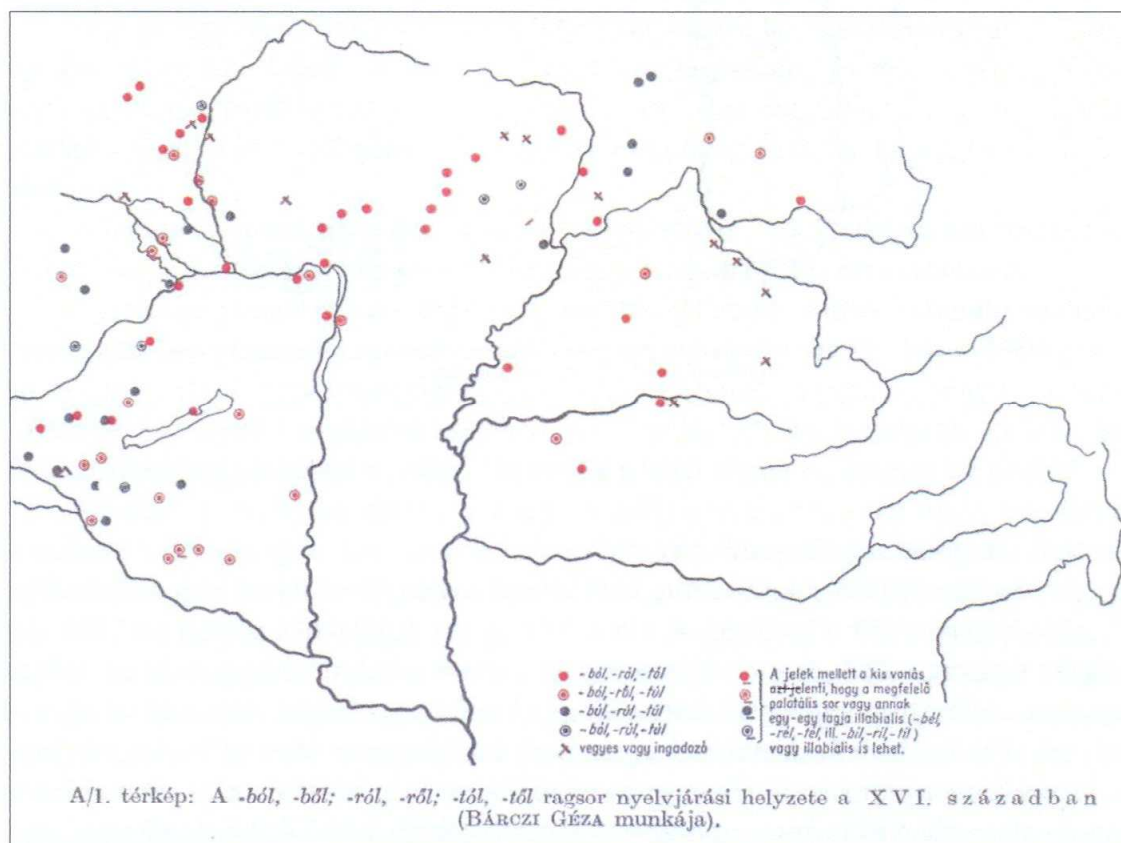
Az ómagyar kor első felében kialakult tehát az a mikrorendszer, mely a *-ról/-röl*, a *-ból/-böl*, illetve a *tül/-tül* toldalékokból, illetve (részben) ezek előzményeiből állt (lásd még: Benkő 1957: 81). Az elemek között ható, hasonló funkció motiválta – feltehetően még a korai ómagyar kor végén megindult – analogikus hangtani változások a kései ómagyar kor végére három fő rendszertípust alakítottak ki: 1. a korai ómagyar rendszer „vegyes” típusa: (*-balól/-belől* >) *-ból/-böl* ≈ *-ról/-röl* ≈ *-tül/-tül*; 2. a középső nyelvállásfokban kiegyenlített rendszer: *-ból/-böl* ≈ *-ról/-röl* ≈ *-töl/-töl*; 3. a felső nyelvállásfokban történő majdani kiegyenlítés felé mutató típus: *-ból/-böl* (> *-bül/-bül*) ≈ *-rül/-rül* ≈ *-tül/-tül* (vö. Korompay 1992: 373–5).

E három fő rendszertípus diakrón együttese azt mutatja, hogy a korai ómagyar korban kialakult mikrorendszer a kiegyenlítés felé mozdult el, mégpedig mindkét irányban. A középső nyelvállásfokban kiegyenlített rendszer már az ómagyar kor vége felé megjelenik, e rendszer legkorábbi tiszta reprezentációja a Bécsi kódex, illetve általában a Huszita Biblia (Korompay 1992: 373).

A 15. század folyamán ugyanakkor megindult a felső nyelvállás irányába történő kiegyenlítés is. A kései ómagyar korból azonban – a vonatkozó szakirodalom megállapítá-

sai szerint – még nem tudunk példát említeni arra, hogy teljesen homogén módon jelennék meg a felső nyelvállásfokon megállapodott rendszer, ugyanakkor igen erőteljesen kitapintható a magánhangzó-záródás tendenciája. Megállapítható továbbá, hogy a záródás felé mutató változások leginkább a nyelvterület északkeleti területéről származó írásokban manifesztálódnak (Korompay 1992: 374–5). Mindazonáltal igen figyelemre méltó, hogy a teljes értékű felső nyelvállásfokú rendszer – legalábbis mai ismereteink szerint – először mégis a Nyugat-Dunántúlon, Sopron környékén mutatható ki a 16. század 60-as éveitől kezdődően (Benkő 1957: 81; E. Abaffy 1965: 186–7).

Míndezek alapján azt váránk, hogy e fő kiegyenlítődési tendenciák nyelvöldrajzilag is jól elkülöníthető rendszerváltozatokat hoztak létre, illetve, hogy viszonylag hamar kialakultak a rendszer tiszta változatai. Ehelyett – Bárczi Géza térképével szemléltetjük – az ómagyar kor legvégén, a középmagyar kor elején mind nyelvöldrajzilag, mind rendszertanilag néhány erőteljes tendencia kirajzolódásától eltekintve szinte áttekinthetetlen (mondhatni hektikus) a vonatkozó nyelvi kép (közli: Benkő 1957: A/1. térkép):

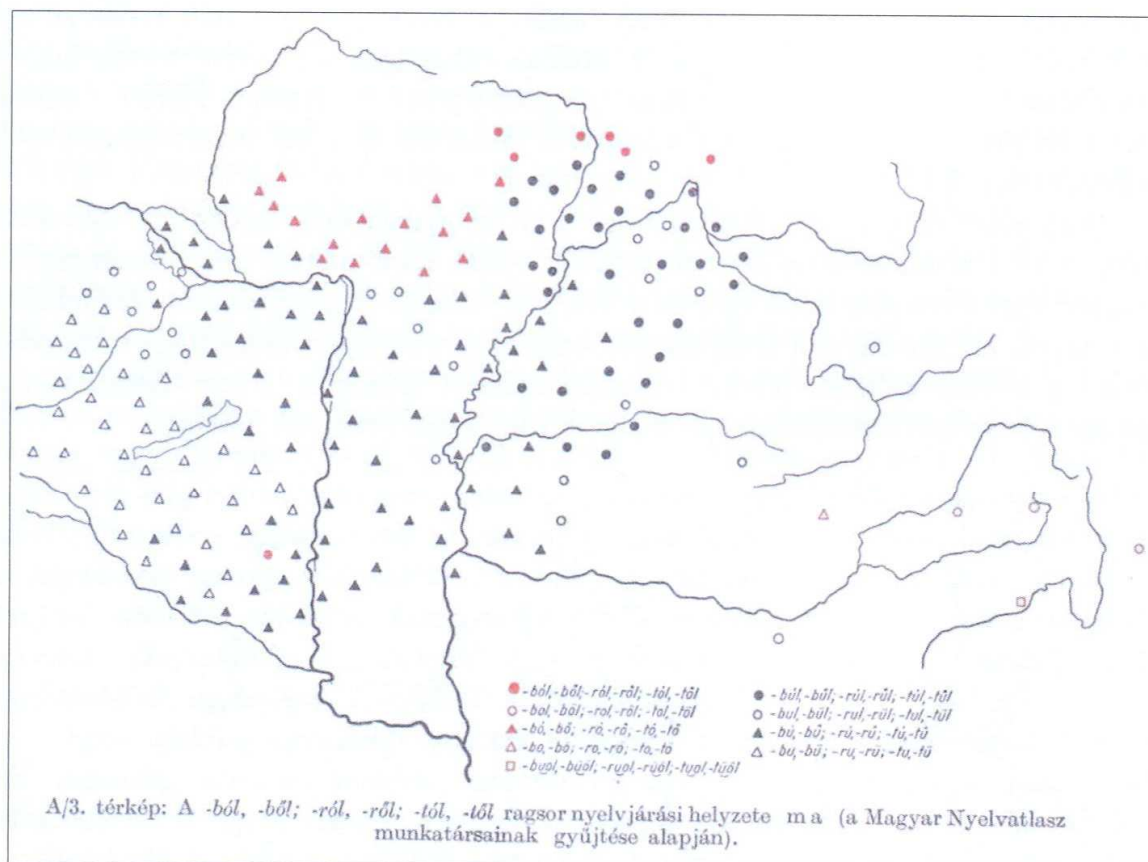

A Bárczi Géza által készített térképen mégis kirajzolódni látszik, hogy a felső nyelvállásfokban kiegyenlítődő rendszer a fentebb mondottaknak megfelelően két gócból (északkelet és nyugat) kiinduló nyelvjárási jelenség lehet.

Mi történt a továbbiakban e szétágazó (a változatokat térképén Bárczi is egyszerűsíteni kényszerül) rendszerváltozatokkal a középmagyar kor folyamán? Tovább bonyolódik vagy egyszerűsödik e rendszerbeli változatosság és nyelvöldrajzi „következetlenség”?

Ha a változások (mai szemmel nézve) „végeredményére” tekintünk, azt láthatjuk, hogy az újabb magyar kor nyelvjárásai nyelvállásfok tekintetében e határozóragok rendsze-

rének csupán tiszta típusait mutatják, azaz a rendszer a letisztulás és az egyszerűsödés irányában² változott (Benkő 1957: 103, illetve A/3 térkép):

Milyen változások jellemzik tehát a közties időszakot, a középmagyar kort?

2. A vizsgálat célja és módszere

A vonatkozó kutatások (az eddig említetteket néhány továbbival kiegészítve: Bárczi 1963: 220–1; Papp 1959: 13, 27, 63–4, 1961: 214; illetve legújabban pl. Kalcsó 2008: 102–10) régóta dokumentálják, hogy a középmagyar korban e mikrorendszer számos változata élt egymás mellett, sőt egymásra hatva. (Papp László egyenesen „forrongó állapot”-ról beszél, vö. 1961: 214.) Mindamelllett e rendszer középmagyar kori változatainak (egyes helyi vizsgálatokon túlmutató) feltárása és elkülönítése még várat magára. Benkő Loránd idevágó – elsősorban írott, részben irodalmi normát is érvényesítő források alapján végzett – átfogó kutatásai is leginkább a nyelvállás tekintetében „tisztá” rendszerek összefüggéseire világítanak rá, az általa „vegyes”-nek nevezett mikrorendszereket pedig nem is kívánja élesen elkülöníteni (vö. 1957: 103, illetve A/2. térkép).

A következőkben bemutatandó kutatások különböző műfajú, összefoglaló néven *bo-szorkányperek*-ként emlegetett terjedelmes középmagyar forrásanyag (a források mennyiségének és minőségének függvényében) egyszerre kínálja az írásbeliség és a (közvetett)

² Figyelemre méltó, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatában a 20. század közepére a nyelvterület nagy részén – a köznyelvben „uralomra jutott” (vö. Benkő 1957: 103) változattal szemben – a felső nyelvállású rendszer vált általánossá.

szóbeliség vizsgálatának lehetőségét, illetve – szerencsés esetben – a térbeli (történeti nyelvjárási) változatok társadalomnyelvészeti szempontú árnyalását.

Ugyanakkor sem a jelen tanulmány keretei, sem a vizsgálatba bevont források eddigi feldolgozottságának mértéke nem teszi lehetővé a teljes nyelvterületre vonatkozó, minden szempontot érvényesítő kutatások eredményeinek ismertetését. Itt és most három rövid esettanulmány keretében egy gondosan kiválasztott reprezentatív anyag dimenzionális szemléletű nyelvtörténeti elemzését kísérem meg, a következő kérdésekre keresvén választ:

1. Milyen mértékben érhetőek tetten forrásainkban a vizsgálandó mikrorendszer változatai?
2. Milyen szűkebb-tágabb **térbeli** (nyelvjárás-történeti) változatok tárthatók fel?
3. E változatok mutatnak-e összefüggést más releváns nyelvjárási jellemzőkkel?
4. E változatok elkülöníthetők-e **társadalomnyelvészeti** szempontok mentén?
5. Kimutatható-e e mikrorendszerek **időbeli** elmozdulása (nyelvtörténeti változása)?

A jelen tanulmány keretei között a feltett kérdésekre természetesen nem adhatok kategorikus válaszokat, csupán az esettanulmányokból levonható következtetéseket foglalom össze. Az itt megfogalmazott válaszok ugyanakkor – az esettanulmányok tapasztalataim túlmutatva – indikátor jellegűnek ígérkeznek, és esetleg további kutatásoknak is irányt szabhatnak.

A három esettanulmány ismertetéséhez előljáróban – a következőkben részletezendő filológiai megfontolásokon túlmenően – két módszertani megjegyzés kívánkozik.

Egyfelől a vizsgálatokat – amint erre már történt utalás – **dimenzionális nyelvészeti megközelítésben**, azaz a tér, az idő és a társadalom aspektusát együtt látva és láttatva végzem. E módszertani megközelítéssel egyben arra is szeretnék rámutatni, hogy nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti vizsgálatok esetében erre – amennyiben a forrásaink lehetővé teszik – feltétlenül szükségünk van.

Másfelől e nyelvjárás-történeti vizsgálat lényegében „filológiai nyelvjárástörténet”. Az említett kései ómagyar kori adatok jellemzően nem a beszélt nyelvből származnak, de még csak nem is ehhez közelítő szövegtípusokból, ellentétben pl. a 20. század közepének adataival (vö. Benkő 1957: 103). Természetesen a középmagyar korra vonatkozóan sem tehetünk mást: csupán az írott forrásanyagokra támaszkodtatunk. Mégis, ezúttal olyan forráscsoportot állítunk vizsgálódásunk középpontjába, amely talán a legközelebb áll a korabeli beszélt nyelvváltozatokhoz, így közvetetten mégis bepillantást kaphatunk a középmagyar kor beszélt, élő nyelvi képébe. (A vizsgálatok azt is igazolni fogják, hogy valóban lényeges különbség adódik a különböző források műfaji meghatározottsága mentén, mely bizonyos tekintetben párhuzamba állítható a 20. századi – fentebb említett – népnyelvi és köznyelvi rendszerváltozat különbségével.)

3. A kutatás forrásai és korlátai

Vizsgálatom korpusza a Balassi Kiadónál 1997 és 2010 között *A magyarországi boszorkányság forrásai* címen, négy kötetben (MBF. 1–4) megjelent peranyag. A vonatkozó perszövegek pontos helyét az egyes esettanulmányok bemutatásánál jelzem. Az alábbiakban a kutatás nehézségeiről és korlátairól kívánok szólni.

Vizsgálati korpuszomat a források egyenlensége jellemzi mind térben, mind időben, valamint műfaj tekintetében is (műfajon elsősorban a boszorkánypereken belüli különböző irattípusokat értem, erre lásd pl. Szentgyörgyi 2007a: 332–3). Egy-egy nyelv-, illetve

nyelvjárás-történeti kérdés átfogó vizsgálata során számolnunk kell tehát azzal a ténnyel, hogy egyes területek (történelmi, művelődéstörténeti stb. okokra visszavezethetően) alulprezentáltak, illetve más, forrásokban gazdagabb terület esetében is mutatkoznak forráshiányos időszakok. (Minderről részletesebben lásd: Szentgyörgyi 2013.)

Adott esetben számolnunk kell egyéb, nem a források mennyiségére, hanem a korabeli regionális nyelvhasználatra visszavezethető adathiánnyal is. A jelen kutatásban a teljes mikrorendszer vizsgálatát például Máramarossziget tekintetében (lásd a második esettanulmányt) igen megnehezíti, hogy az egyébként igen terjedelmes forrásanyagban nyelvhasználati okokból kifolyólag a *-ról/-ről* rag alig fordul elő, minthogy a vonatkozó nyelvváltozatban ennek funkcióit jellemzően más ragok (*-ban/-ben, -ból/-ből, -hoz/-hez/-höz, -ra/-re* stb.), illetve egyes névutók (*felől, iránt* stb.) veszik át. A jelen elemzésben nem szerepelnek továbbá a ragok illabiális változatai (*-rél, -bél, -tél ~ -tíl*), mivel esettanulmányaim forrásszövegeiben nem fordulnak elő. A vizsgált rendszer elemei közé ugyancsak az (adott területek forrásaiban mutatkozó) adathiány okán nem vettem fel a korábban már említett *-nól/-nől* családi helyhatározóragot sem.

A vonatkozó szövegek nyelvi anyagának értékelésében figyelembe kell vennünk, hogy olykor nem feltétlenül különíthetők el a vallomástevők, illetve a szöveget lejegyzők nyelvi sajátosságai. Szerencsés esetben a jegyző a vallomástevőkkel megegyező nyelvjárási közösségből kerül ki (feltéve e személyek dialektális homogenitását, melyre azért ellenpéldákat is találunk), avagy éppen ellenkezőleg, nyelvjárása egyértelműen elkülöníthető: ez utóbbira példát a harmadik esettanulmányban láthatunk. Kevésbé szerencsés esetben ez a nyelvjárási elkülönítés nem, vagy csak fenntartásokkal lehetséges.

Vizsgálódásunk során tekintettel kell lennünk a hivatal előtt tett élőszóbeli vallomásoknak esetenként már a szóbeliségben is „hivatalos”-sá formálódó (a spontán nyelvi megnyilatkozásoktól különböző) regiszterére, továbbá a lejegyzések nyelvi megformálásának az egyes iratok műfaját tükröző különbségeire. A vizsgálatok során tehát a periratok műfajának, szövegszerkesztésének, az anyanyelvű szövegrészek latinhoz való viszonyának stb. tanulmányozása is megkerülhetetlen.

Nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy az írásos források nem feltétlenül fonetikai igényűek, hiszen lejegyzőiknek elsődlegesen nem az volt a célja, hogy a nyelvi képet minél pontosabban rögzítsék. A nyelvi hűséget mégis valamelyest biztosítani látszik a jogi értelemben vett pontosságra való törekvés.

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy a modern (elsősorban néprajzi igényű) forráskiadványok (melyek jórészt vállaltan nem betűhívek, vö. MBF. 1: 13) pontos és árnyalt nyelvészeti vizsgálatra (különösen az alsóbb nyelvi szinteken) csupán fenntartásokkal alkalmasak, bizonyos kutatások forrásanyagaként (pl. helyesírás-történet) pedig egyáltalán nem használhatók. Az ablatívuszi ragok vizsgálatában részben emiatt sincs lehetőség a toldalékoknak a magánhangzó-hosszúság kritériuma mentén történő elkülönítésére. A dialektológiai háttérismerettel fel nem vértezett átírók és szerkesztők „az ejtésbeli hűség visszaadása” (MBF. 1: 13) kritériumának a mai köznyelvhez történő viszonyítással próbálnak eleget tenni. Így járnak el akkor is, amikor pl. a mai köznyelvi *-tól/-től* hosszú magánhangzós rag mintájára a nyugat-magyarországi iratokban annak felső nyelvállású változatát is rendre hosszú magánhangzós *-túl/-tűl* formában rögzítik. (A hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetésének a következtetlensége más esetekben persze részben a korabeli jegyzők számlájára is írható.) E megfontolások okán jelen esettanulmányaimhoz olyan peranyagokat választottam, amelyek átírása lényegében pontosnak, megbízhatónak tekinthető,

illetve amelyek esetében rendelkezésemre álltak az eredeti kéziratokról készített digitális felvételek³ – melyekkel a kiadványokban közölt szöveget folyamatosan összevettem.

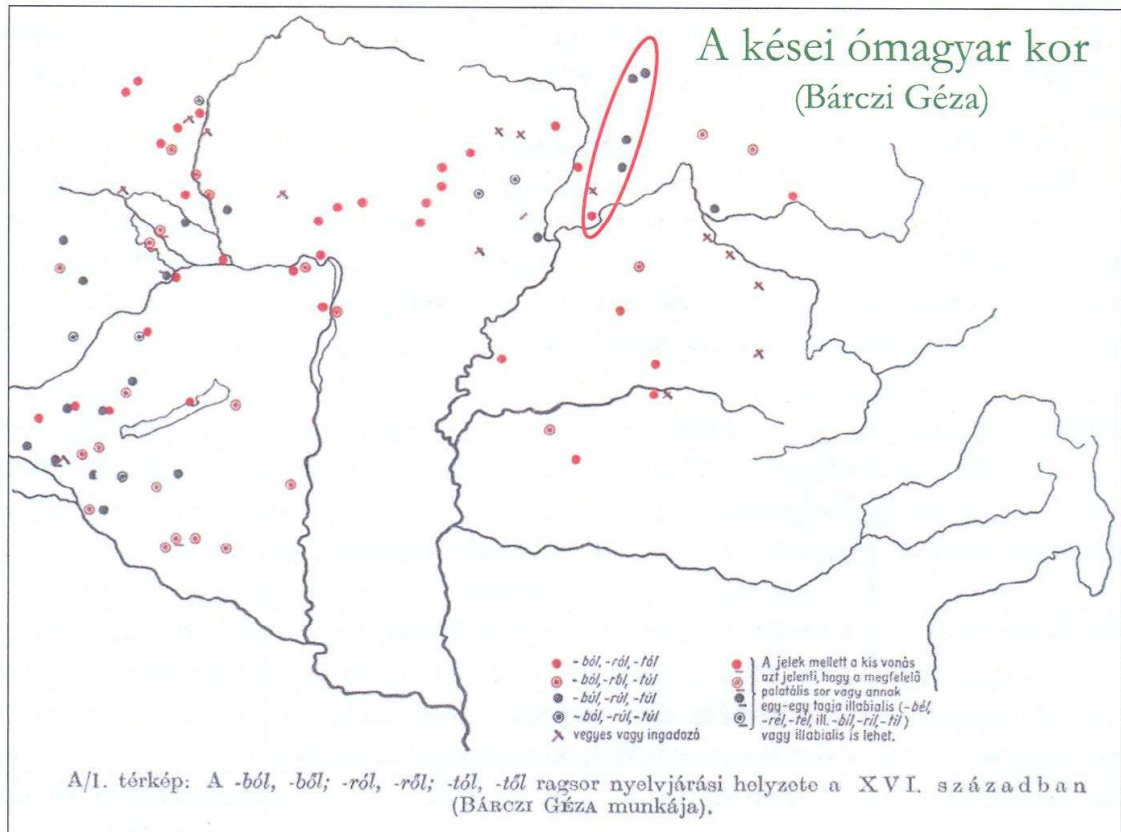
4. Első esettanulmány: egy nyelvjárássterület homogén rendszere

Első esettanulmányunk az északkeleti (vagy felső-tiszai) nyelvjárási régió legnyugatibb részére, a 18. századi Zemplén vármegyébe kalauzol bennünket. Forrásaink szövegei (MBF. 4: 556–93) a történelmi Zemplén vármegye déli és középső területének különböző településeiről származnak. Segítségükkel mikrorendszerünk alakulását a 18. század első felének néhány évtizedén át tudjuk végigkövetni.

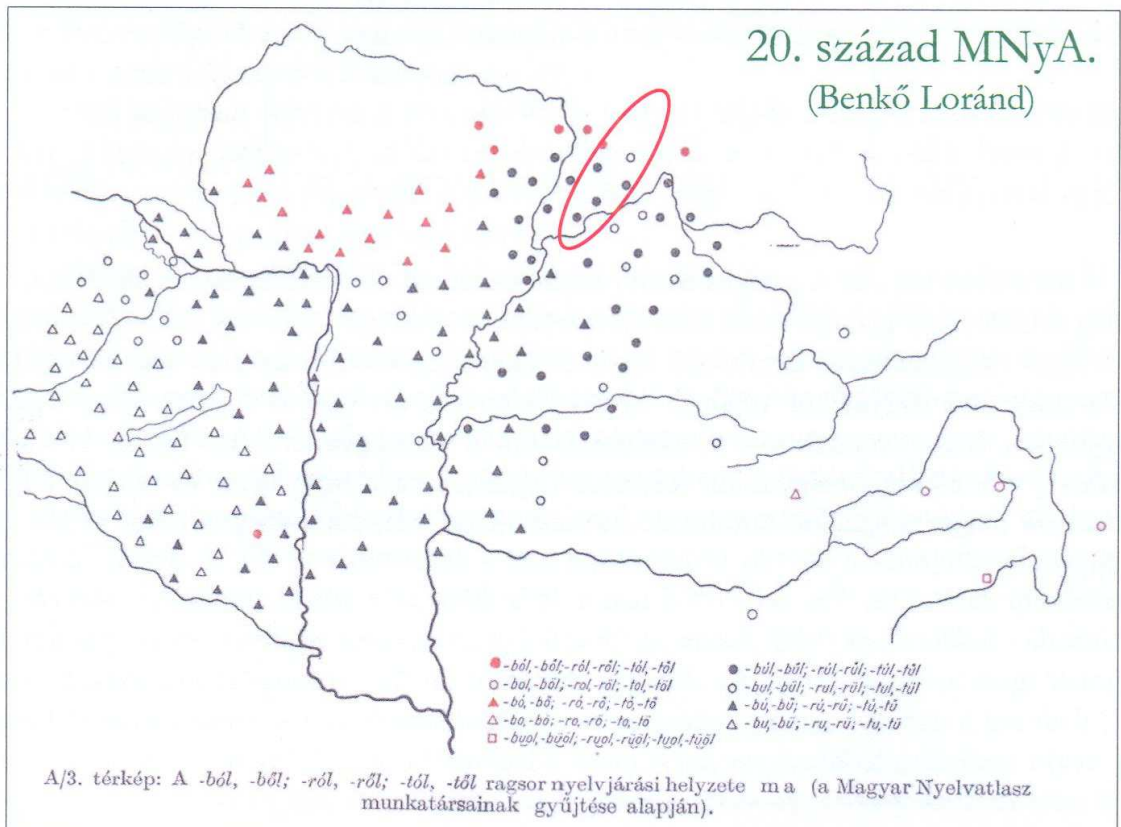
Zemplén vármegye	<i>-ról/-ről</i>	<i>-ból/-ből</i>	<i>-tól/-től</i>
1715, 1718 Mád	Mádrul, Madrúl, Tallyarul	abbul, sárbul, falubul	Nyitrainétül, uratul
1731 Szerencs		lábábúl, nyájábúl, szájábúl	időtül
1736 Ladmocs	földrül	ágybúl, házbúl	törvénytül, attül, legénytül
1740 Sátoraljaúj- hely, Varannó	arcárul, hátarul, deszkárul, erdőrül	parancsolatjábúl, kemencébúl, szájábúl	
1748 Megyaszó	feleségirül		valakitül, senkitül, gyermekségétül
1750 Nagytárkány	ágyárul, Toronyárul	tudománybúl, ládábúl, házbúl, ágyambúl	fátenstül, havátül, attül
1751 Agárd	asszonrül	parancsolatjábúl, szóbeszédbúl (!)	havátül, tanútül
1754 Liszka	kezérül	falubúl, anyádbúl, Tiszaladánybúl	Dombinétül, atyjafiátül, lakójátül, sógoromtül

Az adatok teljesen egységes nyelvi képet mutatnak. A rendszer stabilnak látszik, kizárólag felső nyelvállásfokú todalékok fordulnak elő: *-rül/-rül*, *-búl/-bül*, *-tül/-tül*, középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó todalékokkal még kivételesen sem találkozunk. Ha rápillantunk az ómagyar kor végének nyelvi állapotára, azt tapasztalhatjuk, hogy a korai ómagyar kor vegyes rendszere a történelmi Zemplén vármegye területén (kevés kivételtől eltekintve) már a kései ómagyar kor folyamán (legkésőbb a középmagyar kor elején) a felső nyelvállású magánhangzókat tartalmazó változatokban állapotodott meg (Benkő 1957: A/1. térkép):

³ A kéziratok fényképfelvételeit Pócs Éva és Tóth G. Péter bocsátották rendelkezésemre.

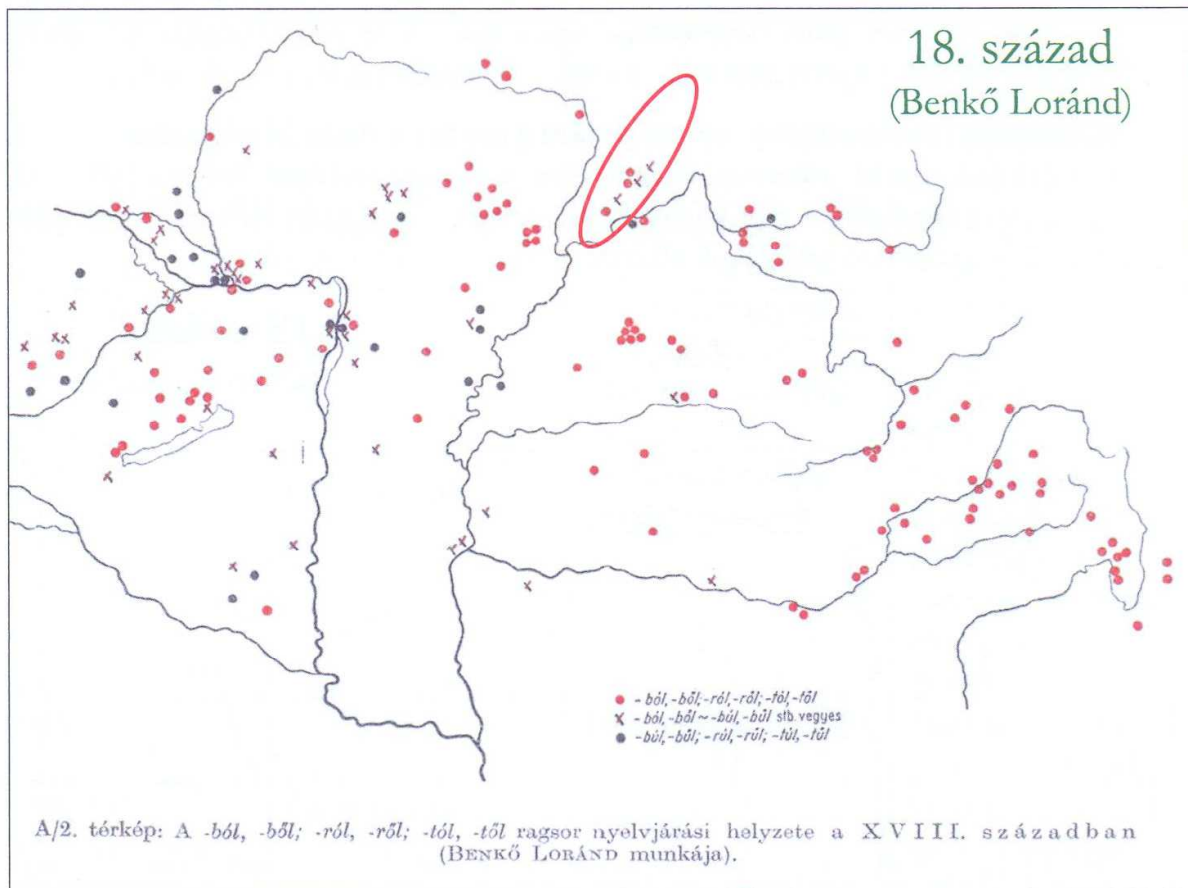

Forrásainknak, a boszorkányperek iratainak tanúsága szerint e rendszer a középmagyar kor folyamán változatlan maradt. Benkő Loránd a 20. század közepén *A magyar nyelvjárások atlasza* anyagából, még az atlasz megjelenése előtt készítette az alábbi térkép-vázlatot (Benkő 1957: A/3. térkép):

A térkép segítségével megfigyelhetjük, hogy a 20. század közepének nyelvjárási anyaga ugyanezt a mikrorendszert mutatja. Mindez arra utal, hogy a korai ómagyar kor „vegyes” rendszeréből viszonylag hamar kialakult, tisztán felső nyelvállású magánhangzókat tartalmazó ablatívuszi ragrendszer ezen a területen (azaz a történelmi Zemplén vármegye területén) a kései ómagyar kortól máig – azaz több mint fél évezreden át – változatlan maradt.

E végigkövetett, teljesen egységesnek tűnt rendszerhez képest zavarba ejtő Benkő Lorándnak a 18. századra vonatkozó térképe, amelyen Zemplén vármegye területén még csak nyomokban sem tűnik fel ez a rendszer (Benkő 1957: A/2. térkép):

Mi lehet ennek a nagyfokú ellentmondásnak a magyarázata? Tudjuk, hogy azok a források, melyek alapján Benkő Loránd a térképet szerkesztette, egészen más műfajú, más nyelvi regiszterhez tartozó, eltérő presztízst képviselő, jellemzően irodalmi források (vö. Benkő 1957: 103). Ugyanakkor megfigyeltük, hogy a hasonló regiszterhez tartozó kései ómagyar forrásokban a középmagyar beszélt nyelvi, zárt magánhangzókat mutató rendszer tűnik fel. Más magyarázat nehezen képzelhető el, minthogy az ómagyar források még híven tükrözik a helyi beszélt nyelvi sajátosságokat (másként érvényesült a norma), míg a középmagyar korban a népnyelv, a beszélt nyelvi változat fölé „beúszott” egy, a helyi (regionális) nyelvjárástól eltérő, a későbbi norma felé mutató „irodalmi” nyelvváltozat.⁴ Ez lehet

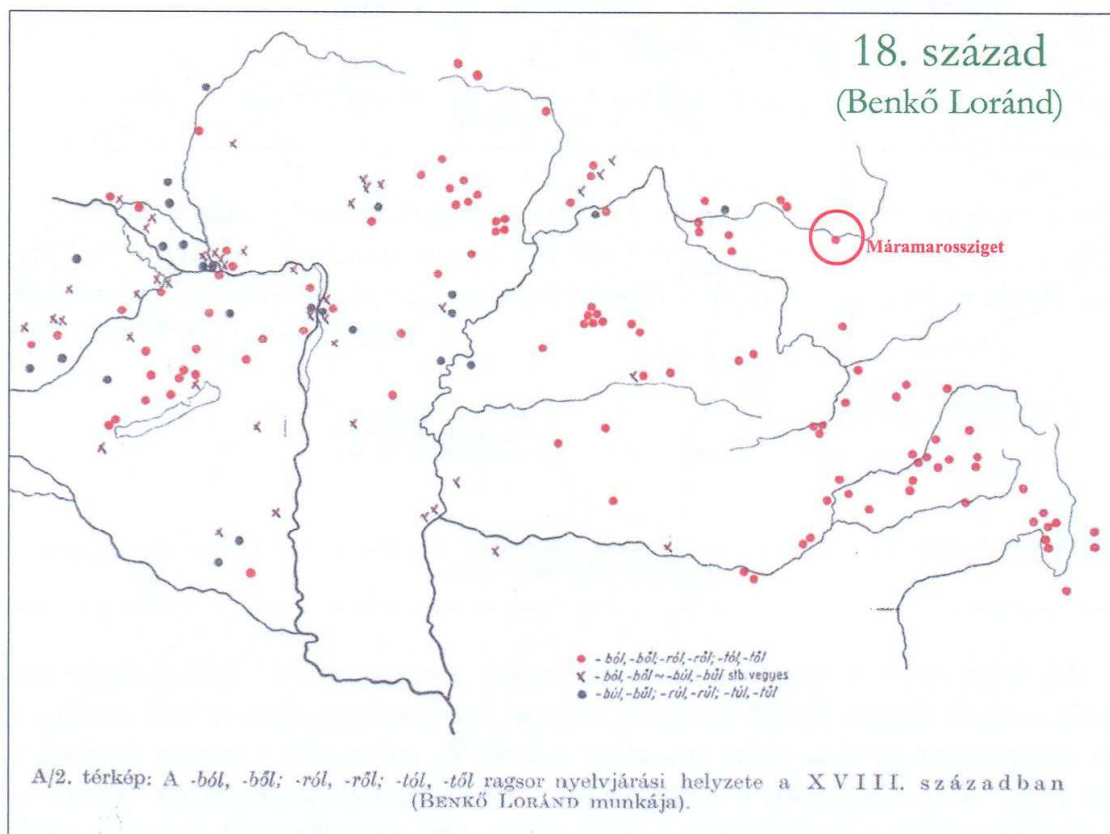
⁴ E. Abaffy Erzsébet a formálódó norma megnevezésére (jóllehet idézőjelbe téve) már a 16. századra vonatkozóan is alkalmazza a „nyelvi norma” (1965: 154) kifejezést. Tanulmányom lektora megjegyzi, hogy a formálódó norma megjelenése helyett „talán a török hódoltság miatt Zemplén megyét is erősen érintő migráció nyelvjárás-keveredést okozó hatásával lehetne számolni”. A megfon-

az oka annak, hogy egyes források a tisztán középső nyelvállású ragsort képviselik, míg másokban – ahol az „irodalmisságra” való törekvés nem volt képes maradéktalanul fölszámolni a helyi sajátosságokat – kevert rendszerváltozat jelentkezik. (Érdeemes lenne ezt a kérdést további nyelvjárási jellemzőkre vonatkozóan is megvizsgálni.)

Másfelől, ha fordítva vizsgáljuk ezt a relációt, a változatokat úgy is értelmezhetjük, hogy az esetleg ezen a területen született magasabb presztízsű, irodalmi kvalitást képviselő írásművek szerzőinek tudatában – egy „nyelvföldrajzilag idegen” norma fényénél – az e területen beszélt nyelvváltozat felső nyelvállású ragsora lényegében nyelvjárási jelenségként aposztrofálódott, ezért talán tudatosan is kerülték (hasonló törekvésre az *í*-zésre vonatkozóan I. E. Abaffy 1965: 180–2). Ennek nyomai egyes írások eljárás módjában tetten is érhető, melynek részletes elemzésére ezúttal nincs mód. A rendelkezésünkre álló forrásanyag tehát közvetetten a nyelvjárási tudat történeti vizsgálatra is lehetőséget adhat.

5. Második esettanulmány: egy nyelvjárási rendszer diakrón változása

Helyszínünk ezúttal Máramarosziget. Benkő Loránd térképén (Benkő 1957: A/2. sz. térkép) a mikrorendszert a mai köznyelvel egyező, egységesen középső nyelvállású magánhangzókat tartalmazó toldalékok alkotják: *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től*.

tolásra készítő szempont felvetését köszönöm, mindazonáltal kevésbé tartom valószínűnek. A nyelvjárás-keveredéssel ugyanis nem könnyű magyarázni sem a vallomásokban vizsgált ragok teljes alaki homogenitását (éppen a beszélt nyelvi regisztert hagyta volna érintetlenül a nyelvjárás-keveredés), sem az irodalmi igényű szövegeknek a helyi (regionális) nyelvjárási sajátosságok kerülésére irányuló törekvését. A megoszlás ugyanis szövegtípus- és műfajfüggő. Az ablatívuszi ragok rendszerére vonatkozóan ugyanezt a – formálódó normával összefüggő – nyelvi képet tárta fel Sopron megyei források segítségével E. Abaffy Erzsébet (l. 1965: 186–7). További nyelvjárási jelenség „normatív” kerülésére l. i. m. 180–2.

Mit mondanak minderről a boszorkányperek nyelvi adatai? (A felhasznált perszövegek kiadása: MBF. 4: 35–225.)

Máramarossziget	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
1680	sírokról	temető ből , grati ából , város ből	indulat túl , szolgáló túl , Jánosné túl , Désiné túl
1714	Veresmar trul	egyik búl , nyavalyá búl , szőlő búl	Erzsókt úl , végít úl , mást úl , szolgáló túl , Györgyt úl , Sámuel túl ; {magát úl , legény túl ~ legényé től , vejit ől }; feleségé től , Ferenc től
1732	végir ől , porolátr ől (?)	kertjéb ől , tób ől , szájáb ől , tornác ból , hordób ől ; {agyag ból ~ szájáb úl }; vederb үүл ; {szájáb úl → }	leány túl , Jánosné túl , Sofit úl ; sokt ól , szomszédságom tól , jobbágy-asszonyát ól , Györgyt ől ; {← zsidót ól }
1735		szájáb ől , böcsőb ő ; mib үүл , ágyamb үүл	Györgyné túl , mestert úl , édesanyám túl magát úl ; Györgyné től , vízt ől , kit ől , Jánost ól
1744		kertemb үүл , szájáb úl	Jánosné tól , egyéb től , magát ól , uram tól
1745	édesanyjár ól		kezdetit ől ; {Jánosné tól ~ Jánosné túl }
1750		mindenéb ől ; ebb үүл	mások tól , Vajdáné tól
1757		hallomás ból , szájáb ől	att ól , magát ól , Isákné től , Boldisárné től
1758	részér ől , boszorkányságár ól	harag ból , verekedés ből , vallásáb ől	

Az előző esettanulmányéhoz képest fordított nyelvi kép tárul elénk. A perszövegekbe tekintve az adatok látszólag teljes következtelenséget mutatnak. A forrásanyag vonatkozó nyelvi elemeit időrendbe helyezve pedig magának a rendszernek a – következtelenségnek tűnő – változatosságát látjuk. A nyelvi anyagot alaposabban szemügyre véve azonban diakrón folyamatokat érhetünk tetten. (A fenti táblázatban közölt adatok reprezentatív mutatóanyagok, kivéve a *-ról/-ről* toldalék oszlopát. A táblázatban ez utóbbinak csaknem az összes előfordulása szerepel, de a rendszer másik két eleméhez képest így is alulprezentált. Ennek – mint korábban már jeleztük – elsődleges oka az, hogy Márama-

rosban e határozói funkciót jellemzőbben más határozóragok, illetve egyes névutók veszik át. Pl. „Ezekben mit tudsz” MBF. 4: 56; „Garbainé *felől* én semmit nem tudok”, 4: 63; „*abban* semmit sem tudok”, 4: 91; „Az fiam Szolnok*ból* hazajövéen”, 4: 101; „Istókné *íránt* semmi boszorkányságot nem tud”, 4: 219; „semmit se tud boszorkánysága *íránt* Istóknénak”, uo.; „hogy boszorkányságához [valamit] tudna”, uo.; „semmi boszorkányságot nem tud Istóknéra”, uo.; stb.)

A 17. század végi adatok még a korai ómagyar kor rendszerét reprezentálják: *-ról/-ről*, *-ból/-ből*, illetve *-túl/-tül*. A források tanúsága szerint – talán a peremhelyzetből adódóan – csak igen későn, a 17–18. század fordulóján történik elmozdulás. Érdeemes megfigyelni, hogy a rendszer elemei a nyelvállásfok kiegyenlítődése felé mindkét irányban elmozdultak, mégpedig lényegében egyszerre. Az egy időben történő kétirányú változás bizonytalanságot és kevert állapotot eredményezett. Jól szemléltetik ezt egyfelől az 1714-es peranyag *-tól/-től* oszlopában feltüntetett változatok, melyek olykor egyetlen adatközlőtől származnak (jelölésük {...}-ben), pl. *legénytül* ~ *legénytől*, miközben a másik két oszlopban csupa zárt magánhangzójú alakot találunk („fordítottja” figyelhető meg az 1745-ös peranyagban); illetve beszédesen illusztrálják a vegyülést az 1732. és 1735. évi források, melyekben a *-ból/-ből* ragok nyelvállásfoka is ingadozó. Az 1732. évi perszöveg azért is különösen figyelemre méltó, mert tapasztalhatjuk, hogy az ingadozás a rendszer „megfordulásához” is vezethet: ugyanazon adatközlő az eredetileg középzárt *-ból/-ből* rag helyén zárt formát használ: *szájábúl*, míg a korábban zárt magánhangzót mutató *-tül/-tül* rag nyíltabb magánhangzóval realizálódik: *zsidótól*.

A rendszer azonban nem sokáig „viselte el” ezt a „következetlen” kevert állapotot. A két erőteljes tendencia néhány évtizeden át küzdött egymással: a zárt *-búl/-bül* sokáig tartotta magát az egyre erőteljesebben nyitódó *-tól/-től* mellett. Ezek az „erőviszonyok” a korábban csupán alkalmi reprezentációval bíró „fordított” rendszert látszottak megerősíteni (lásd különösen az 1744-es forrást), majd további, immár gyengülő ingadozás után a század közepétől a középzárt magánhangzót tartalmazó homogén rendszer állandósult. Forrásanyagunkban tehát a Benkő Loránd által felvett, középzárt magánhangzóval reprezentált mikrorendszer „előtörténetét” követhetjük nyomon.

Nem kizárt persze, hogy a formálódó nyelvi normához közelebb álló szövegek, melyekből Benkő Loránd készítette térképét, már a század közepénél korábban is mutathatták a rendszer ezen változatát. Ebben az esetben úgy is fogalmazhatunk, hogy az élő beszélt nyelv természetes módon „követte” a formálódó norma kínálta rendszerváltozatot. Arra a kérdésre azonban, hogy a beszélt nyelvben végbement „küzdelem” végső kimenetelében volt-e közvetlen szerepe a nyelvi norma által támogatott rendszerváltozatnak, illetve általában e két regiszter hathatott-e, s ha igen, hogyan hatott egymásra, csupán további vizsgálatok deríthetnek fényt. Ez utóbbi kérdés azért is figyelemre méltó, mert előző esettanulmányunk éppen arra mutatott rá, hogy a nyelvhasználói törekvések a beszélt élő nyelv és az „irodalmi norma” egymástól való elkülönítését célozzák.

Érdeemes megfontolni továbbá, hogy a két esettanulmány lényegében ugyanarra a fél évszázadra (18. század első fele) vonatkozó nyelvi állapotokat vizsgált: míg Zemplénben a kialakult (beszélt nyelvi) mikrorendszer stabil, elvéve sem találunk változatokat, addig Máramaroszigeten ekkor zajlik az eltérő tendenciák ütközésével jellemezhető legélénkebb nyelvi változás. Tanulmányunknak nem célja e megmaradás és változás okainak kiterjedt magyarázata, mindazonáltal a kutatások lehetséges további irányaként talán érdemes megfontolni a következő szempontokat: 1. A korszakban Zemplén vármegye közepes népsűrű-

ségű, Máramaros az ország legritkábban lakott vármegyéje (TVa. 123). 2. Zemplén déli és középső része, ahonnan peranyagaink származnak, teljesen magyar lakosságú, Máramaros-sziget azonban román és ruszin lakosság által közrefogott nyelvsziget (uo.). 3. Zemplén nyelvjárási sajátosságai zártabb nyelvjárási rendszert alkotnak (bár egyes ímokoknál megfigyelhető pl. az *i*-zés normatív kerülése, a tévesztések azonban beszédeselek; az *i*-zésnek a felső nyelvvállású toldalékokat erősítő-megtartó lehetséges szerepéről lásd az összegzésben), míg Máramaros-sziget nyelvjárási képe sokkal inkább tűnik heterogénnek (lásd pl. szórványos *ö*-zés: *tött, elvötte* MBF. 4: 149, *lött* 155; szórványos *i*-zés: *személye* 56, *elíg* 167, ezzel szemben: *megégetnek* 96, *legénye* 116, *feleségét* 143; az *-ít* képző alakváltozatai: *megszorítottak, kopaszított* 62, de: *szabadított* 76, *megtanítottak* 94; illetve: *gyógyítja*, 62, 64, de *gyógyítja* 61 – ez utóbbi pár ugyanazon perszövegben). E nyelvjárási sajátosságok rendszerszerűsége, változatainak feltérképezése, illetve e jelenségek egymáshoz való viszonya további alapos kutatásokat kíván.

6. Harmadik esettanulmány: tér, idő és társadalom összefüggései

Eddigi esettanulmányaink a 18. század első felének írásos emlékeire támaszkodtak. Ezúttal egy évszázaddal korábbi, a 17. század elejéről származó forrásokat vizsgálunk. A kiválasztott peranyag egy 1619-ben Nagyszombatban, illetve a határában fekvő kis faluban, Szilincsen lefolytatott kettős boszorkányper összesen kilenc iratból álló dokumentum-együttese. (A peranyag részletes nyelvi és nyelvjárási elemzése, a tanúk, jegyzők bemutatása: Szentgyörgyi 2007a, 2007b, 2007c.)

Szilincs nyelvjárása erősen *ö*-ző, a történeti szenci *ö*-zés területéhez tartozik. A mellette elterülő Nagyszombat nyelvváltozata azonban már erőteljesen *i*-ző nyelvjárás, a két település között több nyelvjárási jelenséget is érintő izoglossza húzódik (Szentgyörgyi 2007c).

1619	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
Szilincs I. irat 1. kéz, tanúkihallgatási jk. (szenci <i>ö</i> -ző nyelvjárás)	arról, [feleség <u>ről</u>]	hasabol, ganajbol, szajaból	Georgnétul, Tamástul, Pétörtül, Kakuknétul, anniatul, embörtül
Szilincs I. irat 2. kéz, tanúkihallgatási jk.			Georgnétul
Szilincs I. irat 3. kéz, tanúkihallgatási jk.		ganaibol, szaiabol	Georgnétul, aszionoktul, eyeltul
Nagyszombat (IX. irat), Szilincsből átköltöztek, tanúkihallgatási jk.	Balasneról	ganajból, felesigyből, lystből; világh úl	inassátul, faradsagtul, Andrásnétul, Jakabtul, szegenseghtul, réghtul, attul, fiatul, Andrasnétul
Nagyszombat (V. irat), hivatalos fordítás (erősen <i>i</i> -ző)	Lóchr úl	abbul, okbul, hegyekbül, uasonbul, tanitasabul, akarattjabul,	attul, furdötul, idütul

1619	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
Nagyszombat (II. irat), pozsonyi jegyző(k), szilincsi tanúk, bizonyító levél	<i>erről</i>	akarattjából, tüzből, szajából	Gergnetől
Nagyszombat (III. és VII. irat), pozsonyi jegyző(k), vádirat (nincs sem <i>ö</i> -zés, sem <i>í</i> -zés)	szemeliéről, mezőről, arról, helekről, időkről, dologrol	abból, menj orzagból, szajából, tanokból ('tanúkból')	lelektől, Istentől, attától, felesegetől, gyermektől

A mikrorendszerünkre vonatkozó nyelvi adatokat⁵ vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a szilincsi nyelvváltozat ablatívuszi ragjai a 17. század elején a korai ómagyar kor rendszerét képviselik. (A forráskiadásban közölt *feleségrül* adat helyén az eredeti forrásban *feleségről* áll!) A szilincsi adatok nagyszámú (83, azaz lényegileg a kistelepülés teljes felnőtt lakossága) tanúságtevő vallomásából származnak (azaz a település nyelvi képe szempontjából reprezentatívnak tekinthetők). A nyelvi adatok megbízhatóságát erősíti, hogy helybeliek a tanúvallomások lejegyzői is. Ezen iratok tekintetében tehát nem merül fel abból adódó probléma, hogy a vallomástevők, illetve vallomásaik lejegyzője eltérő nyelvváltozat képviselői.

A kettős boszorkányper második tárgyalássorozata Nagyszombatban folytatódik, az erről beszámoló iratok nyelvi képe ugyancsak tanulságos. A nagyszombati jegyző az egyik (IX. sz.) iratban Szilincsről Nagyszombatba beköltözött lakosokat faggat, akik – a lejegyzett vallomásszövegek tanúsága szerint – lényegében megőrizték eredeti nyelvjárásuk sajátosságait (így az *ö*-zést is). A mikrorendszerünk szempontjából egyetlen releváns eltérés (*világhbúl*) az immár nagyszombati illetékességű jegyző számlájára is írható.

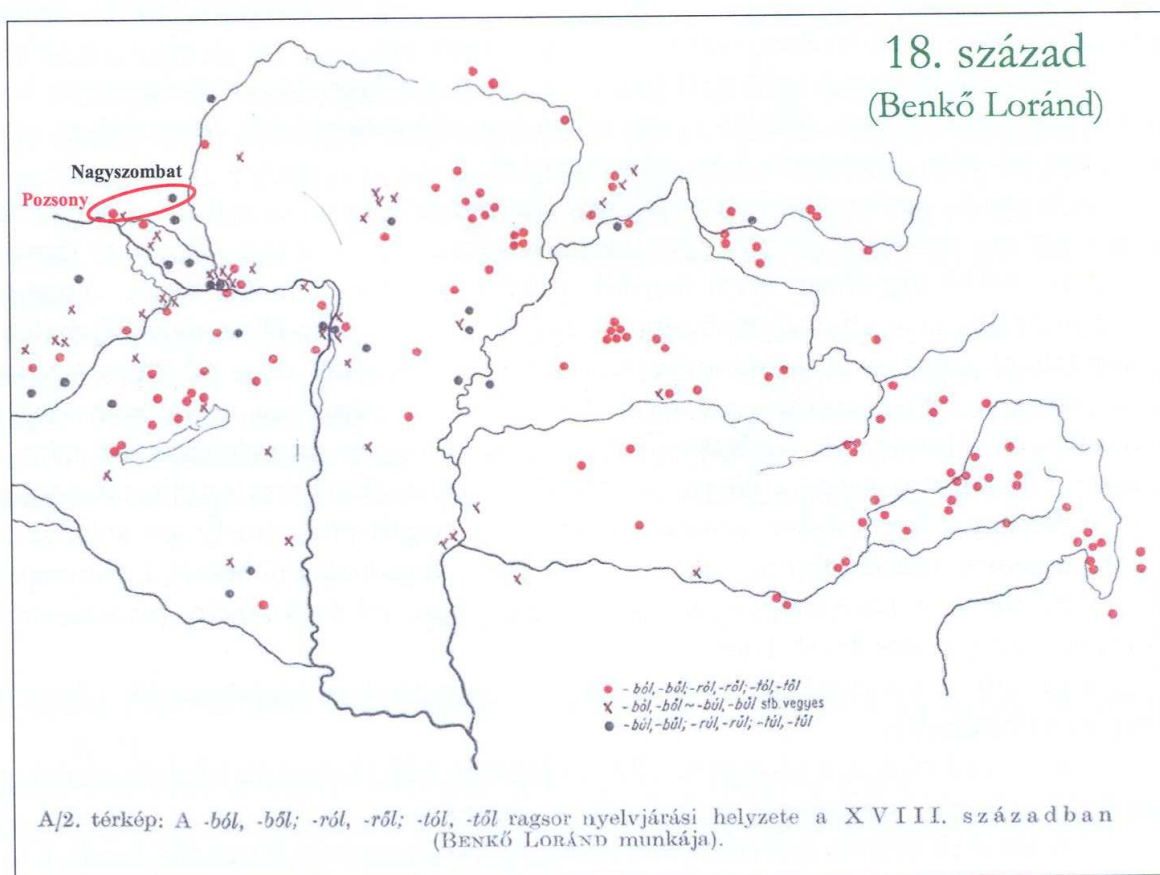
Ezzel szemben a nagyszombati *í*-ző jegyzőtől származó (az eltérő nyelvjárásban beszélő szilincsi tanúságtevők vallomásaitól immár függetlenül fogalmazott V. számú) iratban kivétel nélküli, felső nyelvállású ragsor szerepel. Úgy tűnik tehát, hogy a nagyszombati hivatalnak, illetve hivatalnok(ok)nak jó füle volt ahhoz, hogy a nyelvjárási sajátosságokat úgy rögzítsék, ahogy azt a vallomástevő elmondta, a vallomások szövegét nem írták felül saját nyelvjárásuk nyomán.

A fenti megállapítás azért is különösen érdekes, mert a per harmadik részében a Szilincsen megjelenő pozsonyi hivatalnokok éppen az ellenkezőjét teszik. (A „pozsonyi” jelző nem feltétlenül az onnan származást jelöli, csupán azt, hogy perünk idején vármegyei szinten teljesítettek hivatali szolgálatot.) A pozsonyi jegyzők nincsenek tekintettel a helyi nyelvjárási sajátosságokra, ők minden bizonnyal egy formálódó nyelvi normának megfelelően rögzítik az előttük – ugyanazon szilincsiekből (!) – elhangzott vallomásokat (II. sz. irat), illetve fogalmazzák meg a vádiratokat (III. és VII. sz. iratok). Ezen iratokban

⁵ A táblázatban az adatokat a forráskiadás (MBF. 2: 327–55) nyomán közlöm. A kéziratok (kivéve a IX. sz. irat) azonban rendszerint nem jelölik a veláris labiális magánhangzó(k) hosszúságát (pl. az 1. sz. iratban a közölt *arról*, *szajából* alakok helyett a kéziratban *arrol*, *szajabol* áll), a rövid és hosszú *ö* és *ő*, *ü* és *ű* ékezetei pedig általában nem különböztethetők meg, így a forráskiadásba a hosszú labiális magánhangzókat jelölő grafémákat jobbra átírói megfontolás eredményezi.

ablatívuszi ragcsoportunk is következetesen középső nyelvállású magánhangzókkal szerepel: *-ról/-ről, -ból/-ből, -tól/-től*. Rendkívül tanulságos megfigyelni, hogy míg a nagyszombati iratok érzékenyen megkülönböztetik a saját nyelvváltozatuktól eltérő nyelvjárási sajátosságokat, a pozsonyi jegyzők minden tekintetben normakövetők (vö. még: Szentgyörgyi 2007c: 259–64).

Mit mond minderről az egyéb források egy évszázaddal későbbi tanúságtétele?

A 18. századi térkép (Benkő 1957: A/2) vonatkozó részlete teljesen egybevág az előző század első felére vonatkozó megfigyeléseinkkel. Pozsony nyelve a korábban „hivatali norma”-ként aposztrofált *-ról/-ről, -tól/-től, -ból/-ből*, Nagyszombaté pedig a saját nyelvjárásiának megfelelő *-rül/-rül, -tül/-tül, -bül/-bül* „tisztá” rendszertípust mutatja. A két település tehát egy évszázad elteltével is azt a változatot képviseli, amelyet a korábbi iratokban megfigyelhettünk.

Szilincssel kapcsolatban hasonló megfigyelést nem tehetünk. Részint azért, mert Benkő Loránd nem árnyalja tovább a nem egységes nyelvállásfokú mikrorendszereket, de különösen azért nem, mert térképén e települést nem tüntette fel. Nem is tüntethette fel, hiszen erre az időszakra Szilicsen – Bél Mátyás beszámolója (1736: 210) szerint – már bekövetkezett a teljes nyelvcseré, melynek következményeképpen e településen magyar szó immár nem hangzik.

7. A vizsgálatok összegzése

A három esettanulmány három megfigyelést volt hivatott bemutatni.

Az első esettanulmány egy olyan területre (Zemplén) irányította figyelmünket, ahol viszonylag korán kialakult a kérdéses határozóragok (felső nyelvvállású magánhangzós) rendszere, majd – legalábbis beszélt nyelvi, nyelvjárási szinten – később sem történt változás. Ezt megerősítik az újabb magyar kor regionális nyelvjárási sajátosságai, ugyanakkor teljesen ellentmond a korabeli, más műfajú írott forrásanyag tanúságtételének (l. Benkő 1957: A/2. térkép). Ez az ellentmondás minden bizonnyal a vonatkozó források (illetve szerzőik) szociolingvisztikai változóinak, nyelvi életrajzának feltárásával, illetve a formálódó nyelvi norma iránti érzékenységükkel magyarázható.

A második esettanulmányban (Máramarossziget) a mikrorendszer középmagyar kori diakrón változását rekonstruálhattuk, mely nem kapcsolódott társadalmi dimenzióhoz, azaz a választott település helyi nyelvjárási szintjén zajlott.

A harmadik esettanulmányban (Szilincs–Nagyszombat) azt vizsgálhattuk, hogy a területhez köthető nyelvjárási jelenségeket hogyan egészíti ki, árnyalja a társadalmi dimenzió. Ha ez utóbbit figyelmen kívül hagytuk volna a források elemzése során, abban az esetben nemhogy nem „tisztá” rendszert, de egy meglehetősen kaotikus nyelvhasználatot rekonstruáltunk volna, mely számos téves következtetésre adhatott volna alkalmat. A társadalmi aspektus bevonásának eredményeként viszont világosan elkülöníthetők e mikrorendszer változatai. A rendszerváltozatok kései ómagyar formálódásán túl talán e szempont vizsgálhatóságának a hiánya is szolgálhat magyarázatul arra az ellentmondásra, mely az ómagyar kor végére vonatkozó általános megállapítás (mely az ablatívuszi mikrorendszernek a három fő típus melletti „szeszélyes” ingadozásáról beszél, l. Korompay 1992: 372), illetve a középmagyarban kirajzolódni látszó, jól áttekinthető, rendszerszerű változatok megfigyelése között feszül.

Végezetül – a vizsgálatok összegzéseként – megkísérlem megválaszolni a kutatás elején feltett kérdéseket:

1. Ha megfelelők a módszereink, illetve elegendő adat (forrás) áll rendelkezésünkre, akkor tetten érhetők a vizsgálandó mikrorendszer változatai.

2. A korabeli beszélt nyelvhez (nyelvjárási nyelvváltozathoz) közel álló források lehetővé teszik, hogy mind a szűkebb (helyi), mind a tágabb (regionális) hatókörű **térbeli** (történeti szinkrón) változatokat feltárhassunk.

3. E rendszerváltozatok más releváns nyelvjárási jellemzőkkel mutatkozó összefüggései további vizsgálatokat kívánnak. Mindazonáltal figyelemre méltó például, hogy az *ö-ző* nyelvjárástípus a legkorábbi mikrorendszert konzerválta. (Ezt a szempontot más *ö-ző* területeken is érdemes lenne vizsgálat alá venni.) Jellemző továbbá, hogy a zártságot kedvelő (*i-ző*) nyelvjárásokban a felső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó ragsor (*-rül/-rül, -tül/-tül, -bül/-bül*) jelentkezik, sőt – amint Bárczi térképén szemlélhettük – e rendszertípus feltehetően éppen ezeken a területeken alakult ki. (Ismételten megjegyezzük, hogy a magánhangzók rövidségének-hosszúságának elkülönítését, illetve a hosszú magánhangzó esetleg diftongusban való realizálódását sajnos forrásainkban csak kivételes esetekben tudjuk egyértelműen rekonstruálni, így e finomítástól ez esetben el kellett tekintenünk.) Mindezek alapján úgy tűnik, hogy e mikrorendszerek valószínűleg mutatnak összefüggést más nyelvjárási jellemzőkkel. Ugyanakkor arra is akad példa, hogy éppen ott nem mutatható ki az összefüggés, ahol leginkább várnánk: a *tőle, róla, belőle* típusú személyes névmási határozószók, vagy a *felől*-féle névutók rendszerével összefüggésben – ezekben az esetben

a paradigmikus és funkcionális függetlenedésnek, illetve elszigetelődésnek lehetünk tanúi. (Mindezzel szemben a kései ómagyar korra vö. Korompay 1992: 374.)

4. E változatok a források kínálta lehetőségek függvényében számos esetben elkülöníthetők **társadalomnyelvészeti** szempontok mentén. Amennyiben lehetséges, ezt meg is kell tenni, e szempont figyelmen kívül hagyása ugyanis – amint erre utaltunk is – téves következtetésekhez vezethet.

5. E forrástípus számos esetben lehetővé teszi, hogy a rendszer diakrón mozgását is vizsgáljuk. Ennek nyomán a rendszerek **időbeli** elmozdulása, nyelvjárás-történeti változása is kimutatható (pl. Máramaros). Más esetben forrásaink éppen arra világíthatnak rá, hogy nem történt változás (pl. Zemplén).

Módszertani összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy önmagában csupán a tér, vagy csupán az idő dimenziója nem elégséges vizsgálati alap az efféle kutatásokhoz, célra-vezetőbbnek tűnik a **dimenzionális nyelvészet** módszerének árnyaltabb megközelítésmódja, mely – számos hasonló, a tér–idő–társadalom összefüggéseit együtt látó vizsgálat nyomán – majdani háromdimenziós történeti nyelvatlaszok megalkotásának irányába is mutathat.

Esettanulmányaim lényegében „mintavételnek” tekintendők, ugyanakkor szándékomban állt felvázolni a további kutatások lehetőségeit is. Teljesebb képet természetesen csak további szempontok, feldolgozandó területek és források bevonásával (egyben a bevont források filológiai érzékeny kezelésével, illetve a forráskiadványok nyelvészeti szempontú kritikájával) későbbi alapos és átfogó vizsgálatok nyomán kaphatunk.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bel, Matthias (= Bél Mátyás) 1736: *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor 2*, Viennae Austriae.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó.
- Bereczki Gábor 2001: A -val/-vel rag eredete, *Magyar Nyelv* 97, 206–9.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.
- Hegedűs Attila 2006: A -val/-vel rag eredetéhez, *Magyar Nyelv* 102, 459–60.
- Honti László 2007: Hozzászólás a -val/-vel rag eredetéhez, *Magyar Nyelv* 103, 73–7.
- Horváth László 2003: Szószerkezet-történet (Az ősmagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 234–50.
- Juhász Dezső 2006: Megjegyzések a -val/-vel rag eredetvitájához, *Magyar Nyelv* 102, 460–3.
- Kalcsó Gyula 2008: A digitális korpuszokon alapuló nyelvtörténeti vizsgálatok korlátai, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 99–111.

- Korompay Klára 1991: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor, Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai 1–2*, szerk.: Bessenyei József, Budapest, Balassi Kiadó, 1997–2000. 3, szerk.: Kiss András – Pál Antal Sándor, Budapest, Balassi Kiadó, 2002. 4, szerk.: Tóth G. Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2005.
- Nyirkos István 2008: Az irányhármasságról és a névszói ragrendszeréről, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 157–63.
- Papp László 1959: *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 19.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 25.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* 92, 129–38.
- Sárosi Zsófia 2003a: Morfématörténet (Az ősmagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 129–72.
- Sárosi Zsófia 2003b: Morfématörténet (Az ómagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 352–71.
- Sebestyén Árpád 2000: Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz), *Magyar Nyelvjárások* 38, 361–74.
- Sebestyén Árpád 2002: *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*, Debrecen, Debreceni Egyetem – Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007a: A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai, Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 329–43.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007b: Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány, in Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk.: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére 2*, Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, 333–43.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007c: Pozsony vármegye XVII. századi nyelvjárásai a hivatali írásbeliségben, in Guttmann Miklós – Molnár Zoltán szerk.: *V. Dialektológiai Szimpozion*, Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 252–64.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. A kétnyelvűség változatai és változásai a középmagyar korban, in Fazakas Emese – Juhász Dezső – Terbe Erika szerk.: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Kolozsvár–Budapest. (Közlésre elfogadott kézirat.)
- TVa. = *Történelmi világtalasz*. Kiadja: Papp-Váry Árpád. Budapest, Cartographia, 2001.

Tartalom

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs: Bevezető	5
Bába Barbara: A földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegződése	7
Dér Csilla Ilona: Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újraredefiniálására	17
Dömötör Adrienne: Idéző szerkezetből keletkezett diskurzusjelölők – és követőik	29
Gugán Katalin: Mennyire párhuzamosak a párhuzamos változások?	41
Horváth Katalin: Alapszórendi típusváltás a magyarban	55
Horváth László: <i>Összes, többi, némely, csupa</i> : számhasználati diakrón korpuszvizsgálat	69
Juhász Dezső: Interregionális nyelvjárástörténet. Problémavázlat	85
Kalcsó Gyula: A sociativusi toldalék a 16. században	99
Kuna Ágnes: Meggyőzési stratégiák az <i>Ars medicában</i> (1577 k.)	105
Nagy L. János: Szövegemlékeink alakzati megközelítéséhez	123
Németh Miklós: A <i>minden</i> alaktani felépítéséhez	135
Schirm Anita: Adalékok a <i>szóval</i> diskurzusjelölő történetéhez	141
Szentgyörgyi Rudolf: Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben	151
Terbe Erika: Adalékok a feltételes mód középmagyar kori használatához	169
C. Vladár Zsuzsa: A szóelemző írásmód elve a korai magyar grammatikákban	179
Zoltán András: Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez	193